

Forman Balázs**Oroszország válaszüton**

Oroszország történelmi válaszüthoz érkezett. Az Ukrajna ellen elindított háború egy nagyhatalom kétségbeesett vagy minimum végig nem gondolt válasza a saját válságának kezelésére. Mi vezette az Orosz Föderáció vezetését arra, hogy területszerző háborút indítson egy a nemzetközi közösség által elismert, független, poszt-szovjet állam, egy testvér nép ellen? A Szovjetunió felbomlásának körülményei, a kisebbségbe kényszerült oroszok millióinak sorsa, az ország demográfiai válsága részben adhatnak magyarázatot erre. Részleges magyarázatot adhat az Oroszországon belüli nehéz- és hadiipari komplexum túlsúlya által jelentett inercia. De szerepet játszhat ebben az geopolitikai válság is, hogy Oroszország csökkenő népesség és csökkenő világgazdasági súly mellett ma már elsősorban csak az energiahordozók exportjának illetve hadseregének és atomarzenáljának köszönhetően képes a vágyott nagyhatalmi pozíciót betölteni. A kérdés az, hogy az ország politikáját, gazdaságpolitikáját lehetett volna-e más irányba vinni vagy az ország az adottságai miatt erre van predestinálva?

Kulcsszavak: Oroszország, válság, gazdaságtörténet, gazdaságpolitika, demográfia, orosz gazdaság, orosz nehézipar, orosz diplomácia
JEL-kód: B10, O11

Russia at a crossroads

Russia has reached a historic crossroads. The war against Ukraine is a desperate or minimal thought of a great power to deal with its own crisis. What led the leadership of the Russian Federation to wage a territorial war against an internationally recognized, independent, post-Soviet state, a brotherly people? The circumstances of the break-up of the Soviet Union, the fate of millions of Russians forced into a minority, and the demographic crisis in the country may partly explain this. The inertia caused by the predominance of the heavy and military industrial complex within Russia may provide a partial explanation. But the geopolitical crisis may also play a role in this, as Russia, with its declining population and declining weight in the world economy, is now able to hold the desired position of great power mainly due to its energy exports and its army and nuclear arsenal. The question is whether the country's policy and economic policy could have been taken in a different direction or is the country predestined for this due to its endowments?

Keywords: Russia, crisis, economic history, economic policy, demography, Russian economy, Russian heavy industry, Russian diplomacy
JEL-code: B10, O11

<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2022.12>

Történelmi vázlat

Oroszország történelmi gyökerei bár egy több, mint ezer éves időszakra múltra tekintenek vissza mégis érdemes egy rövid határvonalat húzni a visszatekintésben. Ez lehet a Kijevi Rusz időszak, a Romanovok hatalomra jutása, Nagy Péter vagy Nagy Katalin vagy III. Sándor vagy II. Miklós uralkodása. Mindenképpen fontos év az 1917, az orosz forradalom éve. De fontos időszak az 1941 és 1945 közötti Nagy Honvédő Háború. A Szovjetunió 1991-es felbomlása is fontos mérföldkő. A birodalom építő orosz álmok lehet, hogy csak átmeneti, végét jelentették a szövetségi szovjet intézmények megszüntetése.

A Keletre terjeszkedő Oroszország és Kína közötti első határvonalat 1689-ben a Nercsinszki Egyezményben jelölték ki. Az egy évszázadig tartó előkészületek után Alaszkát 1799-ben nyilvánították Oroszország részévé. A területet végül a magyar-osztrák kiegyezés évében, 1867-ben eladták az Amerikai Egyesült Államoknak. De az ország terjeszkedett Nyugat felé is. 1809-ben a mai Finnország is a Birodalom része lett egészen 1917-ig. Lengyelország területét 1772-ben, 1793-ban, 1795-ben osztották fel Poroszországgal és a Habsburg Birodalommal való egyet értésben, míg végül is Varsói Nagyhercegséget 1809-ben csatolták a Birodalomhoz. Délen az Oszmán Birodalommal vívott háborúk során szerezték meg a Fekete-tenger északi partvidékét 1860-ra, a mai Moldova megszerzésével.

Az első világháború vége a cári Oroszország bukása után a birodalom nyugati határainak Keletre való kerülését hozta. Függetlenné vált Finnország, Lengyelország, Észtország, Lettország és Litvánia. Románia elfoglalhatta Moldovát. A második világháború végén viszont a Szovjetunió jelentős mértékben kiterjeszkedett Nyugat felé. A Balti államokat egész egyszerűen elfoglalták. Lengyelországot nyugatabbra tolták Németország rovására. Ezzel növelték meg a Belarusz és az Ukrán SZSZK területeit. Moldovát visszahódították Romániától. A Birodalom még két olyan katonailag nagyon fontos hídfőállást szerzett, amik korábban nem tartoztak Moszkva (vagy Szentpétervár) fennhatósága alá. Kelet-Poroszország északi részét az egykori Königsberg (ma Kalinyigrád) térségét az orosz flotta számára szerezték meg. A másik terület, a Kárpátalja, a történelmi Magyarország egy darabkája, ami hídfőállás a Kárpát-medencében Közép-Európa és Olaszország felé.

Az orosz kapitalizmus válsága

Talán a cári időkben, amikor Európa egyik legnagyobb kapacitású nehéz és hadi ipara jött létre az Urálban, a Donyeck-medencében, Szentpéterváron és Moszkva környékén. A birodalom modernizációjának késői kezdetei már eleve egy torz nehézipari struktúra létrejöttét eredményezték (Lenin, 1956). Az ipar fő ágazata a bányászat, a nyersanyagok, a közlekedési eszközök és a hadi felszerelések gyártása lettek. A birodalom számára alapvető fontosságú volt, hogy valamennyi lakható területet bekössenek az ország közlekedési és elsősorban vasúti hálózatába. Fontos volt mindig a birodalom hatalmas területét védő hadsereg és hadiflotta felállításának és felfegyverzése. Az ország a külföldi befektetések mellett is gyenge tőkefelhalmozást tudott csak felmutatni (Barnett, 2008). A részben szabad kapitalizmus viszonyai mellett a nagyvállalatok eladásai leginkább az állam megrendeléseitől függtek (Barnett, 2008). A parasztság és a munkásosztály nagy részének meglévő szegénysége mellett a fogyasztási cikkek gyártása háttérbe szorult. Az állami megrendelésekből gazdagodó burzsoázia jövedelme és gazdagodása nem függött a fogyasztói piactól, így hatalmas társadalmi egyenlőtlenségek jöttek létre. Oroszország a gazdasági és társadalmi fejlettségben a XX. század elején érte el az első ipari forradalom Angliájának szintjét (Berend, 1988).

Az 1906 és 1911 között hivatalban lévő orosz miniszterelnök Pjotr Sztolipin – dán mintára – földreformot tervezett. Ennek része volt a tulajdonviszonyok rendezése, a paraszti és a közösségi földtulajdon formáinak lehetővé tétele, egy agrárbank létrehozása (Barnett, 2008). Sztolipin Drezdában született és Kijevben az Operaházban gyilkolták meg. (Fura párhuzamok az orosz történelemben.) De halála után a reformjait, kezdeményezéseit nem folytatták.

A szovjet gazdaság a forradalom utáni negyedszázadban

Az első világháború első felét a svájci Lausanne-ban száműzetésben töltő német tanár, nem csak a marxizmus, hanem a német hadigazdálkodás ismeretével tért haza Németországon és Svédországon keresztül, hogy azután 1917 novemberében átvegye a hatalmat. A forradalom után viszont mindjárt az a dilemma került elő, hogy a vörös Oroszországot kell megvédeni vagy lehet-e a legfontosabb ígéretet megvalósítani és az életszínvonalat emelni. A polgárháború idején a védelem és a hadiipar fejlesztése került előtérbe (Barnett, 2008). Az ország csak a fogyasztási

javak elosztására kidolgozott nagyon szigorú jegyrendszer bevezetésével tudta csak elkerülni a teljes gazdasági összeomlást (Barnett, 2005). A polgárháború mélypontján az ipari termelés az 1913-as szint kevesebb, mint 10%-ra zuhant. A gazdasági konszolidáció politikai eszköze volt a birodalom nyugati periferiáin olyan a lélekszámukban kicsi országok, mint Finnország, a Balti-országok és Lengyelország számára a függetlenség megadása. Ezek már csak a méretük miatt sem támadhatták meg Oroszországot viszont egyfajta a cordon sanitiére -t képeztek Oroszország és Németország között. A Birodalom déli és keleti peremén élő kis létszámú (grúz, azeri, örmény), a gazdasági és társadalmi fejlődésben leginkább elmaradott (kazah, üzbég, türkmén, kirgiz, tádzsik) vagy az oroszhoz vallásilag, nyelvileg legközelebb álló (ukrán, belarusz) népei kaptak tagköztársasági státuszt. Ez egyfajta hatalommegosztásnak volt tekinthető, miközben Oroszország népességi és területi szempontból abszolút túlsúlyban volt.

A két világháború közötti időszakban a szovjet gazdaság a félperiférikus országok tipikus modernizációjának jegyeit mutatta. A nyersanyagok, energiahordozók kitermelésének, az alapanyag gyártó iparágaknak a mindenáron történő fejlesztése volt a prioritás (Rees, 2011). A háborús kapacitások kiépítésének az erőtetése háttérbe szorított mindent, ami az emberi jólét növeléséhez szükséges, az élelmiszer ellátás biztonságának az elegendő mennyiségének a biztosítását, a lakhatás, az oktatás és az egészségügy szükséges infrastruktúrájának megteremtését (Barnett, 2005). A fejlett technológiákat Németországtól vásárolták élelmiszer és nyersanyag szállításokért cserébe. Ez az export abszolút elsőbbséget, prioritást élvezett. Az ország gazdasági és export szerkezete tipikusan a félperiférikus helyzetű felzárkózó országok példáját mutatta (Barnett, 2008). Ilyen volt a Németország területe az 1830—1860 közötti években, Japán a XIX. század utolsó harmadában, Dél-Korea, Indonézia, Malaysia az 1960-1970-es években.

A második világháború azonban megakadályozta, hogy a szovjet gazdaság egy szinttel feljebb lépjen. A németek által elfoglalt területek ipari üzemeinek gyártó kapacitása és azok termelése hosszú évekre elveszett a Szovjetunió számára. A land-leasing keretében az Egyesült Államok 400 ezer terepjárót és teherautót, 14 ezer repülőgépet, 13 ezer tankot, 8 ezer traktort, 4,5 millió tonna élelmiszert adott a 1941 és 1945 között a Szovjetunióknak. A kölcsönbérleti szerződés keretében szállított áruk összértéke a mai dollárban számolva 180 milliárd USD-t tett ki (Kahn, 2017). A Szovjetunió az elszenvedett anyagi veszteségeit az általa megszállt területekről kényszermunkára elhurcolt százezrek munkájával és az onnan leszerelt egykori náci tulajdonnak számító üzemek leszerelésével pótolta. Ennek esett áldozatul a csepeli Weiss Manfréd Művek és a Mátrai Erőmű is 1945-ben.

A szovjet gazdaságirányítás 1945-ben harmadjára szembesült ugyanazzal a dilemmával fél évszázad alatt. Lehet-e a birodalmat megvédeni és a lakosság életszínvonalát emelni egyszerre vagy választani kell a kettő között? A hadsereg és annak a működéséhez szükséges infrastruktúra kiépítése lett a válasz. A bolsevik hatalomátvétel után is ez volt az egyik nagy vita Buharin és a későbbi ideológiai győztes Preobrazsenszkij között. Akkor is a nehézipar győzött (Rees, 2011).

A szovjet gazdaság a második világháború utáni negyedszázadban

1945-ben azonban a nagyon súlyos veszteségeket szenvedett Szovjetunió újabb kihívással szembesült. Az Amerikai Egyesült Államok belépett az atomkorba. Ha Moszkva nem akart lemaradni, akkor neki is be kellett lépnie az atomhatalmak közé. Az atomfegyverkezés költségei azonban horribilisnek bizonyultak az ország számára (Barnett, 2008). Az atomtöltetek előállításához szükségesek nem csak az uránbányák, hanem a dúsítók, a kohók és végső soron az atomerőművek. Már önmagában az atomerőművek építése speciális anyagokat, nagypontosságú gépeket, berendezéseket és korszerű elektronikai irányító rendszert és nagy számban jól képzett munkavállalókat igényel. A második világháború után Franciaország is követte ezt a modernizációs stratégiát, csak azzal a különbséggel, hogy ott a fejlesztések nagy része a civil társadalom, a polgári gazdaság, az állampolgári jólét növelésére irányult. Franciaországban majdnem 4-szer akkor egy főre jutó GDP mellett 200 ezer lakosra jut egy stratégiai atomtöltet, Oroszországban 24 főre. Ha egységnyi GDP-re vetítjük a stratégiai atomtöltetek számát, akkor

Oroszországban 32-szer annyi atomtöltet van, mint Franciaországban és 13-szor annyi, mint az USA-ban (Rosefielde, 2020).

Ha ebből az összehasonlításból indulunk ki illetve abból, hogy az atomtölteteket célba is kell juttatni, akkor sajnos azt kell kijelentenünk, hogy Oroszország és az orosz ipar csúcsterméke az atomfegyver. Ennek a fenyegetésnek kell elrettentenie a birodalom külső fenyegetőit. De ez a termék nem exportképes. Ennek és a hordozó eszközeinek – repülőgépek, tengeralattjárók, rakéták – előállításán dolgozik az egykori szovjet, most az orosz ipar nagyobb része, a műszaki egyetemek, kutatóintézetek dolgozói (Cimbala, 2020). Ezek mellett mintegy mellékesen gyártanak utasszállító repülőgépeket, jégtörő hajókat, atomerőművi berendezéseket, termelnek mellékesen villamosenergiát, mintegy exportra is. De az atomfegyver rendszerek egészének fejlesztéséhez képest ezek csupán aprópénzek. Az élelmiszerek, a fogyasztási cikkek gyártásának fejlesztését általában külföldi technológiák, szabadalmak, termékek megvásárlásával oldották meg (Barnett, 2008). A hazánkban sokáig legismertebb személygépkocsi, a Ladát a Fiat 1966-os modelljének licence alapján gyártották. A mezőgazdasági termelés felfuttatásában a Magyarországtól elesett tapasztalatok voltak döntők.

Egyébként még az úrkutatásban elért eredmények is a szovjet atomfegyverkezés melléktermékei voltak. Gagarin Föld körüli útja demonstrálta, hogy a Szovjetunió rendelkezik olyan rakétákkal, atomfegyverek célba juttatására alkalmas eszközökkel, amikkel a világ bármely pontját, így az Egyesült Államok egész területét is elérik (Cimbala, 2020). Az ár azonban a Szovjetunió polgárainak minősíthetetlenül gyenge életszínvonala volt. Az alacsony életszínvonalat szovjet Thermidort jelentő bürokrácia, az 1917-es forradalmárok és a nagy honvédő háború elismert veteránjai számára biztosított előjogokkal és a homo sovieticus számára felépített nagyhatalmi büszkeség propagandával pótolták. A szovjet gazdaság szereplői egy zéró összegű játszmaiban találták magukat a hatvanas évek végén (Barnett, 2008). A megbüntetni kívánt, az ország európai területein élt népcsoportokat már régen áttelepítették Közép-Ázsia füves sztyeppéire a szűzföldeket feltörni és azok helyén gabonát és gyapotot termeszteni (Rees, 2011). Szibériát sem lehetett már csupán a büntetésből oda küldöttekkel benépesíteni, hanem a szükséges munkavállalók odateleplését anyagilag kellett volna ösztönözni és a megfelelő infrastruktúrát biztosítani a lakhatásukhoz. A hatvanas évek végére a háború utáni újjáépítés lendülete elfogyott. Az új erőforrások bevonása és az extenzív jellegű fejlődés kimerítette a lehetőségeit (Barnett, 2005).

A szovjet gazdaság a pangás és a peresztrojka időszakában

A szovjet gazdaság helyzete az első olajárrobbanás után enyhült. Az emelkedő kőolajárak és az azokból származó exportbevételek tették lehetővé a fogyasztási cikkek és az élelmiszerek nagyobb mennyiségű importját. Ez enyhítette a lakossági ellátás hiányosságait, de távolról sem számolta fel azokat (Barnett, 2008). Az a tény, hogy az OPEC tagállamok egy részében az arab szocializmust meghirdető vezetők az országaikban lévő amerikai olajérdekeltségek államosításával kezdték a ténykedésüket utólag felveti a gyanú árnyékát, hogy az eseményekben Moszkva keze is benne volt. Líbia és Irán kártalanítás nélkül államosított. Az USA szövetséges Szaúd-Arábia csendben kivásárolta az amerikai érdekeltségeket. A Szovjetunió és az OPEC országok érdekei ezekben az években látványosan egybe estek. Az olajjövendelmektől függő gazdaságpolitikájuk is hasonló lett. A pofon azonban tíz évvel később megérkezett. A magas olajárak számos országot arra ösztönöztek, hogy az addig művelésbe nem vont, drágán kitermelhető kőolajkészleteit kitermelje és exportálja. Az OPEC és vele együtt a Szovjetunió világgazdasági részesedése látványosan visszaesett 1981 után. Az OPEC befolyásának védelme érdekében, 1983-ban Szaúd-Arábia nagyon látványos spekulációba kezdett. 1984-ben a kőolaj világgazdasági ára kevesebb, mint a felére esett vissza. Ez együtt megfelelőztek a Szovjetunió dollárexportból származó bevételei. Nem csak Nigéria és Venezuela számára ért véget az első két olajárrobbanás által kiváltott buborékgazdaság, hanem a Szovjetunió számára is (Bina, 2013). Az ellátás viszonylagos javulását követően ismét szembe kellett nézni a súlyos élelmiszerhiánnyal, a

fogyasztási cikkek elosztásának zavarai (Miller, 2016). Ekkoriban került hatalomra az SZKP PB addigi legfiatalabb, nem mellesleg a mezőgazdaságért felelős tagja Mihail Gorbacsov (Dzarusov, 2013).

A peresztrojka és a glasznosztj néven meghirdetett átalakítási vagy reformprogramja következetlenek, pánik szerűek és semmi esetre sem koherens intézkedések sokaságából állt össze (Dzarusov, 2013; Miller, 2016). Például a látványos kudarcba fulladt általános szesztilalom nem csak a lakosság mentalitásának a megváltoztatását szolgálta volna, hanem azt is, hogy a legnépszerűbb italnak számító vodka alapanyagából a gabonából inkább kenyeret süssenek. Az sem igazán működött, hogy a közvetlen tervutasításos rendszer helyett a magyar modellt követve áttértek az állami vállalatok indirekt irányítására, miközben azokat rendkívül erősen centralizálták (Miller, 2016). A pénzgazdaságnak azon a fejletlenségi szintjén illetve a hadiipar abszolút túlsúlya mellett, ahol az állam az egyetlen és kizárólagos megrendelő egyszerűen nem volt értelmezhető a vállalati önállóság (Rosefelde, 2020). Az eredmény a gazdaság irányítás teljes dezorganizációja lett, ami a termelés még további visszaesését eredményezte. A nagyvállalatok vezetői meg a gyenge és felemás tulajdonosi kontroll mellett egyre inkább egy kvázi menedzseri kapitalizmusban találhatták magukat, ahol kizárólag az ő szavuk és döntéseik érvényesülnek (Dzarusov, 2013).

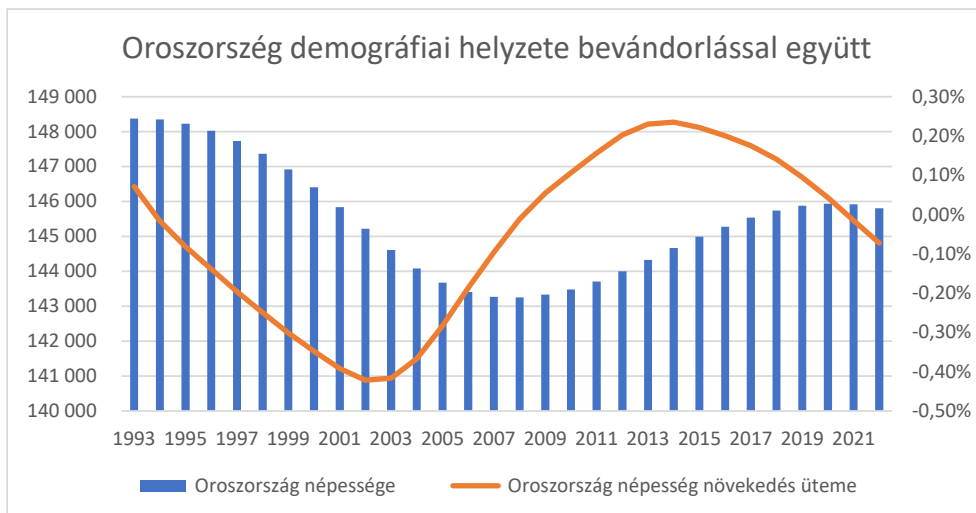
A Szovjetunió felbomlása

1991-ben viszont bekövetkezett Oroszország geopolitikai katasztrófája, a Szovjetunió felbomlása. 25 millió orosz került kisebbségi sorba. Ők az uralkodó nemzet tagjaiból váltak hol megtúrt, hol egyenesen kisebbségivé. A legtöbben Ukrajnában (11 millió fő) és Kazahsztánban (6 millió fő). Az adott köztársaság lakosságán belül Kazahsztánban vannak a legtöbben (37%), majd Lettországon (34%), Észtországban (30%), Ukrajnában és Kirgizisztánban (22%). Az oroszok aránya a kaukázusi országokban a legkisebb: Örményországban 1,6%, Azerbajdzsánban 5,3%, Grúziában 6,3% (Blinnikov, 2021). Az oroszokat a legtöbb köztársaságban betolakodó gyarmatosítóknak tekintették. Több helyen olyan állampolgársági törvényeket fogadtak el, amik a helyben lakó oroszokat megfosztotta a lakóhelyük szerinti ország állampolgársága megszerzésének lehetőségétől. Az ukrainai nyelvtörvényekben az oroszok nyelvhasználatát egyre inkább korlátozták, ahogy az új ország hivatalossá lett államnyelvének használata konszolidálódott. Ukrajna 2012-ig gyakorlatilag kétnyelvű volt. 2012 után viszont az orosz megszűnt hivatalos nyelv lenni: nem tiltották, de onnan kezdve igyekeztek a magánszférába és legfeljebb a helyi közigazgatás szintjére száműzni (Batta, 2021).

De a Szovjetunió felbomlása azt is jelentette, hogy Oroszország határai lényegében az 1760-as évek határaihoz kerültek vissza. Orosz szempontból az 1990-t megelőző 250 év hódításai foszlottak semmivé. Mindezt azért, mert Borisz Jelcin orosz elnök és másik három kollégája, az ukrán, a belarusz és a kazah elnökök, a szövetségi állam lebontása és Mihail Gorbacsov hatalomtól való megfosztása érdekében a Szovjetunió helyén létrehozták a Független Államok Közösségét.

Demográfiai helyzet

Oroszországot azonban nem csak a határain kívül rekedt 25 millió orosz sorsa izgatja. Legalább ekkora gond az ország demográfiai válsága. Az ország népességének csökkenése bevándorlás nélkül megállíthatatlannak tűnik. 1991-óta az országnak a természetes fogyásból származó népesség vesztesége meghaladta a 14,5 millió főt, a az ország jelenlegi lakosságának egytizedét (Blinnikov, 2021). Ezt a Kínából és a volt Szovjetunió más országaiból történő bevándorlás részben ellensúlyozta. De a bevándorlóknak csak kisebb része volt orosz.

2. ábra: Oroszország demográfiai helyzete, népessége (1000) fő
 Figure 1. Demographic situation in Russia, population (1000) persons
 Forrás: Wordbank adatok alapján saját szerkesztés

Az orosz demográfiai helyzet másik paradoxona, hogy az ország keleti területei lényegében üresek. A Kínával határos 7 millió km² területi orosz Távol-Kelet Szövetségi Körzet lakossága mindössze 8,3 millió fő. Ez kevesebb, mint Peking vagy Shanghai lakosságának a fele. A terület lakossága mindössze néhány, a kínai határhoz nagyon közeli nagyvárosban - Irkutzk, Habarovszk és Vlagyivosztk – és azok környékén összpontosul. A 4,3 millió km² területű Szibéria Szövetségi Körzetnek van 17 millió lakosa. Míg a Nyugat-Szibériát a maga kőolaj és földgáz mezőivel magában foglaló, 1,8 millió km² területű Ural Szövetségi Körzetnek van 12 millió lakosa (Blinnikov, 2021).

Geopolitikai és hatalmi dilemmák

Fent lehet-e tartani az ország világhatalmi státuszát csökkenő népesség mellett? Az ország vezetői számára az a kérdés, hogy a határokon kívül rekedt oroszok anyaországba történő áttelepülését ösztönözzék-e így megoldva az ország demográfiai problémáit vagy a jelenlegi lakóhelyükön való maradást?

A volt szovjet tagköztársaságokban élő oroszok érdekeire hivatkozva Moszkva igyekszik gazdaságilag, politikailag, katonailag is magához láncolni, saját befolyási övezetében tartani az utódállamokat. Az orosz befolyás fenntartása érdekében a Moszkva barát kormányok fenntartása és a függőség kialakítása a cél (Shlapentokh, 2021). Ehhez az energiaáraktól kezdve a kereskedelempolitika és hibrid háború legkülönbözőbb eszközeiig mindent bevetnek. A külvilág, az Európai Unió és más nemzetközi szervezetek csak a demokrácia és a piacgazdaság megerősítését szorgalmazzák és támogatják. De ezek nem elégségesek Moszkva befolyásának ellensúlyozására (Rosefielde, 2020).

Eddig csak a három balti állam tudott kimenekülni Moszkva befolyási övezetéből. Ehhez a gazdag történelmi múltjuk, az oroszokétól eltérő vallásuk, az önálló állam korábbi megtapasztalása, rendkívül erős nemzeti öntudat, sikeres EU és NATO csatlakozás, az euro bevezetése és a sikeres gazdasági modernizáció mind-mind kellett. De Észtország és Lettország számára a legalább 30%-ot kitevő orosz kisebbség komoly időzített bombát jelent (Batta, 2021).

Más volt szovjet utódállamok viszont soha nem rendelkeztek tartósan önálló államisággal sem. Volt, ahol még a hivatalos államnyelv felépítése is komoly nehézségeket okozott. Moszkva

számára így legalább az oroszok lakta területek feletti ellenőrzés visszaszerzése lenne a minimális cél (Herd, 2022).

Ez vezet el egy még komolyabb dilemmához. Hogyan lehet Oroszország irtatlanul nagy és többnyire rendkívül ritkán lakott területeit megtartani, ha a népesség fogy és melleleg a gazdaság is gyenge? Az orosz gazdaság gyengeségét mutatja az ország exportszerkezete, ami kőolajra, földgázra, ércekre, gabonára épül elsősorban. Másodsorban fegyverekre, nukleáris létesítmények exportjára, ha valaki egyébként megbízik az orosz technológiákban.

Oroszország területének sérthetetlenségét nem a gyorsan növekvő lakossága, GDP-je, gazdasági ereje, életformáinak globális vonz ereje adja, hanem a hagyományos és az atomfegyverei (Cimbala, 2020). Oroszországot nem lehet megtámadni, mert az agresszor a saját megsemmisülését kockáztatja vele. De a kölcsönös elrettentésre építő atomfegyver arzenál, az ország területével és szárazföldi, tengeri határaival arányos haderő fejlesztése és fenntartása nagyon nagy mértékben túlterheli az orosz állam költségvetésének, az orosz gazdaságnak és az orosz társadalomnak a rendelkezésre álló forrásait (Rosefielde, 2020).

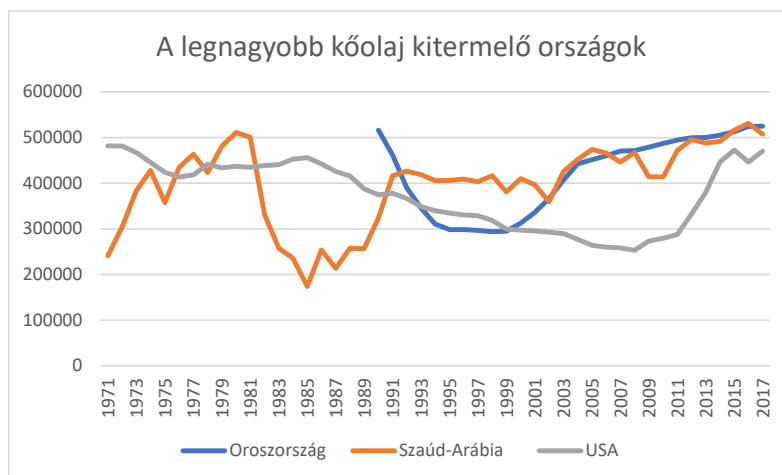
Oroszország nagyhatalmi státuszát nem a népszerűsége, nem a gazdasági sikerei, nem növekvő lakossága biztosítja, hanem energiahordozó készletei és az atomfegyverei. Ezekkel gyakorlatilag bármilyen tárgyaló partnerrel szemben tud diplomáciai és kereskedelmi eredményeket elérni (Herd, 2022).

Az orosz gazdaság szerkezete

A Szovjetunió bukása és felbomlása a kudarcos posztszovjet gazdasági modellnek a sokszorozódását is eredményezte, gyakorlatilag kudarcra ítélve valamennyi poszt-szovjet utódállamot. Egyedül a balti országok voltak elég kicsik és lakosságuk elég képzett ahhoz, hogy ettől a gazdasági modelltől szabaduljanak. Ukrajna meg az atomfegyvereiről lemondva és nagyhatalmi státusz nélkül ragadt bele ebbe az állapotba (Dzarusov, 2013).

Napjaink orosz gazdasága a tulajdon és a termelés szerkezetét, a piac érzékenységét tekintve legalább öt nagy csoportra bontható.

1. Az állami hadiipari komplexum. Ez nem csak a fegyveres erőket és az őket közvetlenül ellátó hadiipari vállalatokat jelenti. Ide tartozik a fegyverek készítéséhez szükséges valamennyi ércbánya, vas, acél és színesfém kohó, az alkatrész gyárak, a fegyvereket, katonai gépjárműveket, atomerőművi berendezéseket, atomerőműveket gyártó vállalatok (Rosefielde, 2020). Tulajdonosuk is és a legnagyobb megrendelőjük is az állam. Termékeiknek, szolgáltatásaiknak csak egy kis része kerül piacra. Az oroszul vojenno-promisli komplex. Ez adja az ipari kibocsátás értékének 38-50%-át. Itt a különböző források eltérő adatokat közölnek. Az iparágban dolgozik az orosz ipari munkások fele közel 7 millió ember. Ez egyelőre egy megbonthatatlan monolit tömbnek tűnik az orosz gazdaságban (Dzarusov, 2013).
2. Csak a közvetlen nukleáris iparban több, mint 2000 vállalatban, 38 városban 5 millió ember dolgozott és az ország GDP-jének 20%-át költötték erre a célra (Blinnikov, 2021). Még a Nobel-díjas fizikus Pjotr Kapica is ilyen zárt városban töltötte életének nagy részét. A szektorhoz tartozik még az ország 10 működő atomerőműve összesen 35 működő reaktorrall. A Roszatom Magyarországon kívül még Bangladesben, Iránban, Nigériában és Törökországban tervez atomerőműveket építeni.
3. Az energiaipar adja az ország ipari kibocsátásának 35-38%-át. Ebben benne vannak az állami tulajdonban lévő olajtársaságok, gáztermelők, szénbányák, hő és vízi erőművek. Bár az ország hosszú idő óta a világ legjelentősebb kőolaj kitermelője, bizonyított készleteinek nagysága csak kb. 20%-át teszik ki Szaúd-Arábia vagy Venezuela lehet kevésbé bizonyított készleteinek.

2.ábra: A TRIÁSZ. A három legnagyobb kőolajtermelő ország 1971 és 2017 között

Figure 2. The three largest oil producing countries between 1971 and 2017

Forrás: IMF Statistics Yearbook, 2018 adatai alapján saját szerkesztés

Viszont Nyugat-Szibériában 10-szer annyiba kerül egy hordó kitermelése, mint Szaúd-Arábiában vagy Kuvaitban (Blinnikov, 2021). A kitermelésnek viszont alig 45%-át tudják csak hazai finomítóknak feldolgozni. Bár az ország jelentős devizatartalékokat tudott felhalmozni a magas kőolajárak 2000 és 2013 közötti időszakába, a helyzete azonban valamennyire mégis kiszolgáltatott. Oroszország önmagában csak azokon a regionális piacokon tud lenni ármeghatározó piacokon, ahol technológiai adottságok révén monopol helyzetben van. Egyébként árelfogadó pozícióban van és nagyon rá van utalva az OPEC, de különösen Szaúd-Arábia együttműködésére. Oroszország esetében így az exportált energiahordozó nem egy közös áru, hanem legalább egy stratégiai árucikk vagy végső soron az importőr országokat fenyegető energia fegyver (Bina, 2013).

1. Az ország a világ ismert földgázkészleteinek egyharmadával rendelkezik (Bina, 2013). Fűtőértékre számítva viszont Irán és az USA rendelkeznek a világ legnagyobb szénhidrogén készleteivel. A sarkkörön túli Jamal-félszigeten bányászott földgázt Oroszország politikai megfontolásból 1000 m³-ként belföldön 100 USD alatt, Belaruszban 125 USD-ért, Ukrajnában 225 USD-ért, az átlagos EU partnereknek 600 USD-ért értékesítette. Finnország, Szlovákia, Bulgária, Szerbia gázfogyasztásának 100%-át Oroszországból szerezte be. Ausztria, Magyarország és Németország csak a fogyasztásuk 50%-át. Csehország és Lengyelország függése az orosz földgáztól lényegesen kisebb a hazai szénbányászatuk miatt. Az orosz politika igyekszik most maximálisan ki is használni az érintett országok földgáztól függő helyzetét. Az említett országokban a lakossági fűtés nagy része kényelmi és környezetvédelmi okok miatt földgázt használ.
2. A könnyűipar, ami igazából sohasem számított igazán fontos ágazatnak a Szovjetunióban illetve Oroszországban, az 1990-es rendszerváltást követően gyakorlatilag összeomlott. Az orosz nyelvű könyvkiadást kivéve. Az orosz munkabérek összehasonlítva nem haladták meg lényegesen a kínai vagy vietnami béreket. De a munkatermelékenységben és a piac érzékenységben a kínai vállalatok összehasonlíthatatlanul jobbaktak, mint orosz versenytársaik. Ha könnyűiparot nem számítjuk, akkor az Oroszországban kapható fogyasztási cikkek legalább 80%-a importból, elsősorban Ázsiából származik. Miközben az orosz gyártók tömegesen csődbe mentek és bezártak (Blinnikov, 2021).

3. A mezőgazdaság az egykori szovjet és a mai orosz gazdaság egyik neuralgikus pontja. Az ágazatban dolgozik a munkavállalók 15%-a, de a GDP-nek csak kevesebb, mint 5%-át adja. Az erdőgazdálkodás GDP-ből való részesedése is 5%. Az 1980-as években az élelmiszerfogyasztás 25-30%-a származott importból. Gabonát az USA-ból és Kanadából, cukrot Kubából, zöldséget, gyümölcsöt, húsféléket, feldolgozott élelmiszereket a közép-európai volt szocialista országokból, köztük Magyarországról importáltak. Az egykori állami tulajdonú földeket művelő szovhozok és kolhozok hírhedten alacsony termelékenységűvel dolgoztak. A piaci formájú vállalkozásokká történt átalakulásuk után még mindig ezek a szövetkezetek adják a gabonatermelés és az állattartás 70%-át. De a termelékenységük sokat nem változott. A burgonya-, zöldség- és gyümölcsstermelés zömét, kb. 70%-át a vidéki dácsák mellett mikro birtokokon háztájilag termelik meg. Az orosz mezőgazdaság legversenyképesebb részét az egyre növekvő birtokokon gazdálkodó magántulajdonú farmgazdaságok jelentik. Bár számuk csökken, most körülbelül 130 ezer ilyen gazdaság van, de ez a birtokkoncentráció eredménye (Blinnikov, 2021). Gyakorlatilag az amerikai farmok példáját követve dolgoznak rendkívüli termelékenységűvel. Minden növényi mezőgazdasági termék előállításában a részesedésük az elmúlt 25 évben 10-szeresére növekedett. Nekik köszönhető az, hogy az orosz mezőgazdaság termelése az ezredforduló óta növekszik és az elmúlt években az ország a legnagyobb búza exportőrként lépett ki a világpiacon.

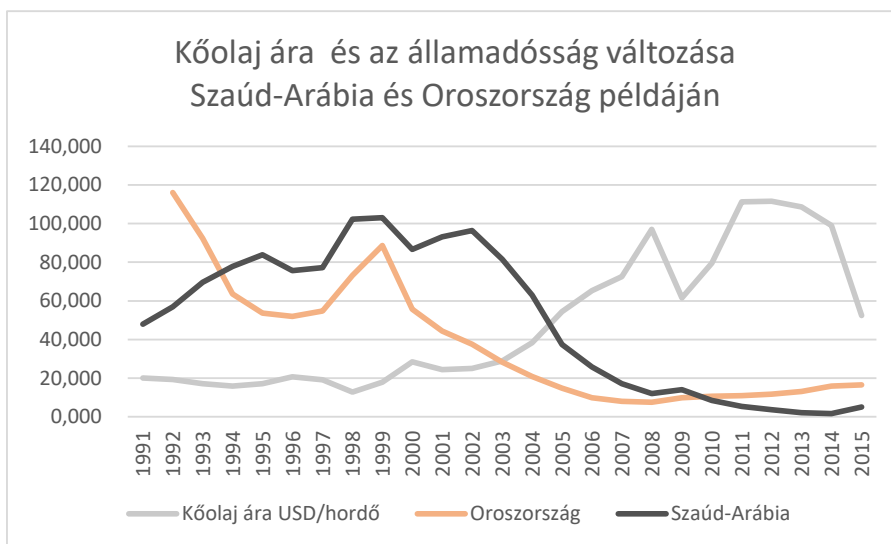
Oroszország válsága

Összességében, hogyan lehetne összefoglalni az orosz gazdaság, az orosz kapitalizmus jelenlegi állapotát vagy pontosabban válságát?

1. **Demográfiai válság.** az ország demográfiai válsága. Az ország népességének csökkenése bevándorlás nélkül megállíthatatlannak tűnik. 1991-óta az országnak a természetes fogyásból származó népesség vesztesége meghaladta a 14,5 millió főt, a az ország jelenlegi lakosságának egytizedét. A születések alacsony száma mellett a jellemzően elkerülhető, a tömeges alkoholizmusból származó vagy nem természetes halálzási okok magas száma is bele játszik a népességszám csökkenésébe (Blinnikov, 2021). Csak az elmúlt 2 évben 2 millió fő volt a születések és halálozások számának különbsége. Ezt még részben ellensúlyozta a kínai és a volt szovjet térségekből származó, csak részben orosz anyanyelvű bevándorlók érkezése.
2. **Kisebbségi válság.** Szovjetunió felbomlása. 25 millió orosz került kisebbségi sorba. Ők az uralkodó nemzet tagjaiból váltak hol megtűrt, hol egyenesen kisebbségivé. A legtöbbben Ukrajnában (11 millió fő) és Kazahsztánban (6 millió fő). Az adott köztársaság lakosságán belül Kazahsztánban vannak a legtöbbben (37%), majd Lettországon (34%), Észtországon (30%), Ukrajnában és Kirgizisztánban (22%). Az oroszok aránya a kaukázusi országokban a legkisebb: Örményországban 1,6%, Azerbajdzsánban 5,3%, Grúziában 6,3%. Az oroszokat a legtöbb köztársaságban betolakodó gyarmatosítóknak tekintették. Több helyen olyan állampolgársági törvényeket fogadtak el, amik a helyben lakó oroszokat megfosztotta a lakóhelyük szerinti ország állampolgársága megszerzésének lehetőségétől (Batta, 2021).
3. **Ipari válság.** Az ország ipari szerkezete teljesen piacképtelen. Az ipari kibocsátás közel 40%-át az energiatermelés adja. További 30%-ot nehéz és hadiipari komplexum, amiben a bányák, kohók, nehézipari gépgyárak és fegyvergyárak vannak. Tehát a fegyverek kivételével elsősorban alapanyagokat, maximum félkész termékeket gyárt piacra. Nagyon jelentős az atomipar, amiben kb. 5 millió ember dolgozik (Blinnikov, 2021). Ebben van az ország atomerőműveinek építése és működtetése és az atomfegyverek gyártása. A fogyasztási cikkek előállító könnyűipar részesedése 10% körül lehet. Az ország technológia függő, az atom- és a nehézipart kivéve minden területen. Külföldi

- szabadalmak vásárlása és külföldi működőtőke beruházások nélkül még az autóipar, a kőolaj és a földgázbányászat sem működik.
4. **Tulajdon válság.** A poszt szovjet térség országaiiban a jól működő piacgazdaság kiépülését akadályozzák a bizonytalan tulajdonviszonyok és szabályozási környezet. Ennek a jelképei, megtestesítői az oligarchák (Blinnikov, 2021). Nyilván érdemes lenne azért feltenni a kérdést, hogy a vagyonuk mennyire származik legálisan megszerzhető jövedelmekből. Nehéz elképzelni, hogy 100-200 rubeles keresetű emberekből, hogyan lehettek néhány év alatt dollár tízmilliárdos vagyonokkal rendelkező oligarchák. Ez politikai kapcsolatok, az Oroszországban a kilencvenes években divatos menedzseri kapitalizmus, a hitelből történő vállalatfelvásárlások technikája nélkül legálisan nem történhetett volna meg. Az, hogy az így kialakult tulajdonviszonyok mennyire legálisak és stabilak azt a Jukosz olajvállalat és tulajdonosának Mihail Hodorkovszkijnak az esete mutatja (Dzarasov, 2013). Ez politikai kapcsolatok kellettek. Az Oroszországban a kilencvenes években divatos menedzseri kapitalizmus lehetővé tette a hitelből történő vállalatfelvásárlásokat (Dzarasov, 2013). De az, hogy ki kaphatott érdemi fedezet nélkül egy vállalat felvásárlásához elegendő nagyságú hitelt és kit mennyire engedtek közel a privatizációhoz az a politikai kapcsolatok függvénye volt. A Boris Jelcin néhai orosz elnök körül kialakult kör, az oligarchákból álló család üzletelhetett, de nem politizálhatott. Az így kialakult tulajdonviszonyok viszont csak a politika döntéshozójának akaratától függően számított legálisnak és stabilnak. Aki a dollármilliárdjaival megszerzett befolyását még politikai hatalomra is akarta váltani, arról egyből kiderült, hogy súlyos adóhátralékai vannak. A felhalmozott adóhátralékok fejében a vállalat visszaállamosítandó lett. A tulajdonviszonyok bizonytalansága miatt pedig hazai és külföldi vállalkozások, üzletkötők is és befektetők is a nagyon rövid távú megtérülésre és extraprofitra játszanak (Dzarasov, 2013). A várakozásaiba mindenki beárazza ezt a kockázatot. De arra talán senki sem igazán számított, hogy egy háború miatt vesznek el az oroszországi üzletek és befektetések (Herd, 2022).
  5. **A mezőgazdaság** finoman szólva is duális szerkezetű egyszerre találhatók meg benne a reménytelenül elavult és alacsony termelékenységű kolhozok és a világpiacon is versenyképesen gabonát termelő és exportáló amerikai típusú farmgazdaságok (Blinnikov, 2021).
  6. **Az életmód válsága.** Az elmúlt 160 évben többször is előkerült az a dilemma, hogy Oroszországot kell-e megvédeni vagy lehet-e az az életszínvonalat emelni. Ez a dilemma volt 1861-ben a jobbágyfelszabadítás idején, 1910-ben a Sztolipin miniszterelnök reformjai idején, majd az 1920-as években a polgárháború után a Buharin és Preobrazszkij közötti vitában, majd Sztálin, Hruscsov, Gorbacsov és Putyin uralma alatti időszakban. De a döntés Gorbacsov kivételével mindig az lett, hogy a védelem és a hadiipar fejlesztése került előtérbe. Az ország többször is csak a fogyasztási javak elosztására kidolgozott nagyon szigorú jegyrendszer bevezetésével tudta csak elkerülni a teljes gazdasági összeomlást. Ma az orosz társadalom is erősen megosztott az életmód tekintetében is. A thermidori burzsoázia és a velük együttműködő bürokrácia a nyugati luxusmárkák legnagyobb vásárlója. Az egykori orosz burzsoázia a fogyasztás tekintetében a pezsgő és a kaviár kivételével mindig is lenézte a hazai termékeket és márkás angol, francia termékeket vásárolt. Társalgásában pedig a franciát és a németet használta az orosz helyett. A világszerte megismert, a pénzéért kedvelt, de a nem igazán kifinomult stílusa miatt egyben rettegett orosz turista megtestesítője az orosz új gazdag réteg. Miközben a szegényebbek gyakorlatilag az ázsiai tömegtermékek fogyasztója lett. Ha könnyűpiacot nem számítjuk, akkor az Oroszországban kapható fogyasztási cikkek legalább 80%-a importból, elsősorban Ázsiából származik (Blinnikov, 2021).
  7. **Külkereskedelmi válság.** Az orosz gazdaság gyengeségét mutatja az ország exportszerkezete, ami kőolajra, földgázra, ércekre, gabonára épül elsősorban (Dzarasov, 2013). Másodsorban fegyverekre, nukleáris létesítmények exportjára, ha valaki

egyébként megbízik az orosz technológiákban. Bár az ország jelentős devizatartalékokat tudott felhalmozni a magas kőolajárak 2000 és 2013 közötti időszakába, a helyzete azonban valamennyire mégis kiszolgáltatott. De az orosz politika a magas kőolajárakból származó extra bevételeit inkább a 2010 és 2015 közötti hadsereg modernizációs programra fordította. Oroszország önmagában csak azokon a regionális piacokon tud lenni ármegethározó piacokon, ahol technológiai adottságok révén monopol helyzetben van. Egyébként árelfogadó pozícióban van és nagyon rá van utalva az OPEC, de különösen Szaúd-Arábia együttműködésére (Bina, 2013).

3. ábra: Az államadósság változása a GDP százalékában és a kőolajár változása Szaúd-Arábia és Oroszország példáján

Figure 3. Changes in public debt as a percentage of GDP and changes in oil prices in Saudi Arabia and Russia

Forrás: IMF Government Statistics Yearbook, 2018 és OECD Datasheet alapján saját szerkesztés

Oroszország esetében így az exportált energiahordozó nem egy közösleges áru, hanem legalább egy stratégiai árucikk vagy végső soron az importőr országokat fenyegető energia fegyver.

8. **Költségvetési válság.** Az egykori szovjet, mostani orosz gazdaság más kőolajexportáló országokhoz hasonlóan az 1970-es évek óta a „holland kór”-ban szenved. Az ország exportja és költségvetése járadékfüggő, vagyis az olaj- és földgázáraktól függő lett. Az orosz állam az 1970-es évek a fegyverkezés és az energiahordozók exportjától függő járadékbevételek szorításában él. Az atomfegyverkezésre megy el az ország GDP-jének 20%-a, miközben az atomerőművekben termelt villamosenergia az ország GDP-jének alig 1-2%-a. Az energiatermelésből származó járadékbevételek lényegében csak a FÁK országokon kívüli térségekbe exportált energiahordozókból származnak. A belföldi értékesítés árai az exportárak ötödét-hatodát teszik ki, tehát alig van haszna rajtuk az orosz államnak. Viszont az energiapazarló gazdaság miatt csak a termelés kb. 40%-a megy exportra. Tekintettel arra, hogy a globális energiapiacokon az azonnali vagy az előre fizetés a követendő vagy elvárt magatartás, egy energiahordozókra kivetett embargó, nem csak az orosz exportot vágná vissza a negyedére-ötödére, de körülbelül egy hónapos késéssel az orosz állam adóbevételeit is megfelezné. Ezt most csak rendkívüli adóemeléssel vagy jelentősen elszabaduló inflációval lehetne ellensúlyozni.

Ezeket a jelenlegi hivatalos orosz álláspont szerint elég nehéz lenne megmagyarázni, ha egyébként hivatalosan nincsen háború (Herd, 2022).

9. **Környezeti válság.** A hivatalos orosz álláspont szerint nincsen klímaváltozás. Felmelegedésről esetleg beszél az Orosz Tudományos Akadémia. De ők ezt az ország szempontjából hasznosnak tartják, hiszen így elérhetővé válnak Szibéria és a Sarkkörön túli területek ásványi kincsei és hajózási útvonalai. Nem mellesleg az orosz gabonatermelés váratlan megugrásában is van ennek némi szerepe. Ugyanakkor a világ számára némileg az is aggasztó lehet, hogy az orosz tudományos nyelvben, de a politikában sincsenek benne olyan fogalmak, mint a fenntartható fejlődés. Helyette stabil növekedést használnak. Miközben az orosz folyók egy részének a vize, az iparvidékek levegője túl van minden egészségügyi határértéken és az orosz vállalatok nem is nagyon foglalkoznak a nemzetközi sztenderdek betartásával, az országot számos atomkatasztrófa és atomhulladék tároló helyszíne tarkítja.
10. **Az értékrend válsága.** Az értékrend válsága egyrészt megjelenik a nyugati fogyasztási módok utánzásában másfelől a Nyugat politikájának, értékrendjének, gazdaságának elutasításában, a permanens Amerika ellenességben. De az orosz politikai közéletben megjelentek a Nyugatot nyíltan megvető, az ellen úszító képviselők, újságírók, politikai „gondolkodók” (Shlapentokh, 2021). A Putyin-rendszer fő ideológusává vált Dugin írásai, talán azok vállalhatatlansága miatt csak oroszul elérhetőek (Herd, 2022). A Duginra hivatkozó angol szerzők is csak nagyon finoman utalnak a világnézetére. A lényeg az egyéni szabadságjogok, más népek önrendelkezési jogának, függetlenségének teljes elutasítása. Az ellenségkép gyártása szinte kötelező. Az orosz nép, mint egy nagy család köteles összetartani és mindenki ellenség, aki kívül van a családon. Más népek joga legfeljebb addig terjed a vízióikban, amíg elismerik Oroszországot, mint a világ egyetlen szuperhatalmát (Shlapentokh, 2021). Talán egy érdekesség, hogy Magyarországot számos a földrajzzal, történelemmel, geopolitikával, gazdasággal foglalkozó orosz szerző meg sem említi, nem létezőnek tekintik. Ugyanakkor Kornai Jánost elismerik és elég gyakran hivatkozzák is.
11. **Stirlitz visszatért.** Az orosz társadalom politikai válságának jele volt a kilencvenes években, hogy a különböző ideológiák nevét viselő orosz pártok, cselekedeteikben, filozófiájukban még csak nem is emlékeztettek a névadó eszmei irányzatokra. Jellemző volt, hogy a vezetőségük és a személyi állományuk is az egykori SZKP nomenklatúrájából verbuválódott (Shlapentokh, 2021). Az 1990 előtti parlamenti képviselők majdnem mindegyike 1991 után is az maradt. A privatizáció és a pénzintézetek teljesen szabályozatlan volta, a teljesen gátlástalan üzleti és politikai etikai magatartás az elitben egy rendkívül erős politikai nihilt eredményezett. A változásnak szinte esélye sem volt, hiszen az ország politikai vezetője 1917-óta mindig a fennálló politikai elitből érkezett. Nem volt ez másként 1990-91-ben sem.
Az ország lakosai nem új politikai, elszámoltatható, átlátható rendszert kerestek, hanem a hőst, a megváltót, aki majd ismét naggyá teszi az országot (Shlapentokh, 2021). 1998-ban, a Tavasz 17 pillanatából ismert és Oroszországban nagyon népszerű Stirlitz sok évtized után hús-vér ember formájában az orosz politika nagyszínpadára lépett. Az ellenségesnek tekintett németországi Drezdában fedett ügynökként dolgozott Putyin, mint Stirlitz megtestesítője és népszerűségének kihasználója, 1998-ban miniszterelnökként Oroszország megmentőjeként kezdte meg hivatalos nyilvános munkáját (Herd, 2022). Nem választás megnyerésével került a hatalomba, hanem Borisz Jelcin és rendszere őt választotta ki az utódnak és a haza megmentőjének.
12. De az ország válságának a legnagyobb problémája tulajdonképpen a saját hadiipara, hadserege és nukleáris arzenálja (Cimbala, 2020). Az ország a GDP-jéhez rettenetes erőforrásokat pazarolt el egy a világunkat többszörösen is elpusztítani képes atomarzenál létrehozására (Blinnikov, 2021). A 6000 atomtöltettel a világ valamennyi fél milliónál népesebb városát, városi agglomerációját célba lehet venni és elpusztítani. Ha használják,

akkor az egész világ belepusztul. Ha soha nem használják, akkor értelmetlen volt az elmúlt három negyed évszázad minden erőforrás felhasználása és a Szovjetunió illetve Oroszország állampolgárainak testet, lelket megnyomorító méltatlanul alacsony életszínvonala.

Irodalomjegyzék

- BARNETT, V. (2005): *A History of Russian Economic Thought*. Routledge, New York.
- BARNETT, V. (2008): *Economics in Russia*. Ashgate Book, Burlington.
- BATTA, A. (2021): *The Russian Minorities in the Former Soviet Republics Secession, Integration, and Homeland*. Routledge, London – New York.
- BEREND T. I. (1983): *Válságos évtizedek*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BINA, C. (2013): *A Prelude to the Foundation of Political Economy Oil, War, and Global Polity*. Palgrave Macmillan US, New York.
- BLINNIKOV, M. (2021): *A Geography of Russia and Its Neighbors*. The Guilford Press, New York, London.
- CIMBALA, J. S. (2020): *The United States, Russia And Nuclear Peace*. Palgrave Macmillan, Cham.
- DZARASOV, R. (2013): *The Conundrum of Russian Capitalism. The Post-Soviet Economy in the World System*–Pluto Press, New York.
- HERD, G. P. (2022): *Understanding Russian Strategic Behavior_ Imperial Strategic Culture and Putin’s Operational Code*. Routledge, London – New York.
- KAHN, M. (2017): *The Western Allies and Soviet Potential in World War II_ Economy, Society and Military Power*. Routledge, London – New York.
- LEBANIDZE, B. (2020): *Russia, EU and the Post-Soviet Democratic Failure*. Springer Fachmedien, Wiesbaden.
- LENIN, V. I. (1956): *The Development of Capitalism in Russia*, Moscow: Foreign Language Publishing House
- MILLER, C. (2016): *The Struggle to Save the Soviet Economy Mikhail Gorbachev and the Collapse of the USSR*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- MORRISON, C. (2008): *A Russian Factory Enters the Market Economy*. Routledge, London – New York.
- REES, E. A. (1997) *Decision-making in the Stalinist Command Economy, 1932-37*. Macmillan, Basingstokes, London.
- ROSEFIELD, S. (2020): *Putin's Russia Economy, Defense and Foreign Policy*. World Scientific Publishing Company, Singapore.
- SHLAPENTOKH, D. (2021): *Ideological Seduction And Intellectuals In Putin’s Russia*. Palgrave Macmillan, Cham.